

tistikkerne. Ikke blot viser han fantasi og originalitet, når han udleder oplysninger og konklusioner af dem, han er også uhyre villig til at pointere og behandle tilfælde, hvor korrelationerne går imod hans egen argumentation. Men sine steder sidder man med fornemmelsen af, at de statistiske sammenfald ikke altid dækker over lige dén kausale sammenhæng, som Mikkelsen argumenterer for. For eksempel synes argumentationen meget hypotetisk, når forfatteren skal forklare, hvorfor korrelationen mellem konfliktniveauet og organisationsgraden under den »organiserede kapitalisme« er forskelligt i henholdsvis Danmark og Sverige/Norge (s. 372ff).

Det interessante ved Mikkelsens bog

er først og fremmest, at han konstant holder to bolde i luften: dels udviklingen i arbejdskonflikterne, dels den makrohistoriske/strukturelle udvikling. Bogen lader sig således lige så godt læse som en monografi om et afgrænset socialt fænomen og som en analyse af de skandinaviske landes generelle strukturelle udvikling (i forlængelse af »den skandinaviske model«-traditionen) *belyst ved* dette sociale fænomen. Ved begge måder at læse på udnyttes det komparative perspektiv på bedste vis, og Mikkelsen har på begge niveauer leveret et væsentligt bidrag til udforskningen af de skandinaviske landes moderne historie.

Kulturlandskab gennem 6000 år

Af Per Grau Møller

The cultural landscape during 6000 years in southern Sweden – the Ystad Project. Edited by Björn Berglund. (Ecological Bulletins No. 41, 1991). 495 s.

I sommeren 1982 indgik en gruppe forskere med tilknytning til Lunds Universitet en otte-årig kontrakt med den svenske Riksbankens Jubilæumsfond om at lave en undersøgelse af et kulturlandskab gennem et langt tidsrum. Det blev til Ystadprojektet, opkaldt efter det valgte område, og hovedresultatet foreligger nu i form af denne bog, der er syntesværket i projektet. Bogen er resultatet af et imponerende tværviden-

skabeligt samarbejde mellem forskere fra seks forskellige fag, der alle arbejder med kulturlandskabet under en eller anden form. Det er pollenanalytikere (palaeoøkologer), planteøkologer, arkæologer, middelalderarkæologer, historikere og kulturgeografer. Under ledelse af en fire mand stor redaktionskomite, med Björn Berglund i spidsen, har man arbejdet i under-projektgrupper, enkeltvis eller flere. Rammerne for projektet har således været centralt afstukket og styret, mens arbejdet er foregået decentralt: Hver projektgruppe har haft sin ledelse og sine økonomiske midler at trække på. Undervejs har der været afholdt mange seminarer, både

inden for kredsen og udenfor, hvor de foreløbige resultater er blevet drøftet. Det tværfaglige aspekt er således blevet hævdet i de centralt afstukne rammer og i diskussionerne, men ikke i det daglige arbejde, hvor man har arbejdet inden for sit fag.

Rent udgivelsesmæssigt har der undervejs af de individuelt tilknyttede forskere været publiceret talrige delresultater (en fortegnelse findes bagi denne bog). Den foreliggende bog er som sagt synteseværket, mens der også i 1989 er kommet en sammenfattende publikation på det middelarkæologiske område (*By, huvudgård och kyrka. Studier i Ystadsområdet medeltid*, ed. Hans Andersson och Mats Anglert, Stockholm 1989), og siden en arkæologisk præsentation af resultater (*The archaeology of the cultural landscape. Field Work and Research in a South Swedish Rural Region*, ed. Lars Larsson, Johan Callmer and Berta Stjernquist, Lund 1992). Her vil dog kun hovedværket blive omtalt. I omtalen vil der blive lagt vægt på en præsentation af selve bogens indhold og arbejdsgangen inden for projektet, mens bogens indhold er så vidtfavnende inden for mange fag, at en egentlig vurdering af dens resultater må undlades; kun enkelte af de for en historiker interessante resultater vil blive berørt.

Projektets overordnede problemstilling er at beskrive og forklare udviklingen i kulturlandskabet, som den afspejler sig i ekspansion, konsolidering og regression. Disse udtryk stammer fra videnskaber, der ser vertikalt på udviklingen af kulturlandskabet, som f.eks. pollenanalytikere, der typisk ser forandringerne i pollensammensætningen over tid som et spørgsmål om ekspansion eller det modsatte, målt i rumlig henseende. Det behøver ikke nødvendigvis at være tilfældet, når det gælder samfundet som helhed: En arealmæssig ind-

skrænkning kan godt dække over en centralisering af bebyggelsen og en styrkelse af et samfunds centrale strukturer. Dette åbnes der for i projektets problemformulering ved at spørge, om f.eks. arkæologer vil finde de samme ekspansionsfaser i kildematerialet. Styrken i projektet er derfor det tværviden-skabelige. Hvad angår årsager til udviklingen, er projektoplægget at se multikausalt på det: Der vil ses både på naturbetingede faktorer (klima, hydrologi, jordbund m.m.) og menneskeskabte faktorer (befolkning, social organisation, økonomi, teknologi). Inspirationen kommer bl.a. fra arkæologen Stig Welinders teorier om lange trends i udviklingen, som han med inspiration i Ester Boserups velkendte antimalthusianske teori ser basere sig på den samfundsmæssige udvikling. Problemstillingen løses som sagt ved at fokusere på et repræsentativt område i Sydsverige omkring Ystad, der rummer forskellige landskabszoner. Ved at kulegrave et sådant afgrænset kulturlandskabs historie vil det være muligt at afprøve forskellige teorier for udviklingen, herunder bl.a. den rumlige variation. Men der skal også drages sammenligninger med det øvrige Sverige og Europa. Valget af et sydsvensk område er ensbetydende med mange ligheder med østdanske kulturlandskaber (vel vidende at området jo indtil 1660 var under dansk administration), og der kan derfor opstilles mange relevante sammenligninger med danske forhold, ligesom man i undersøgelser af østdanske kulturlandskaber fremover altid må sammenligne med Ystadprojektet.

Det er første gang i Norden, at et så omfattende tværviden-skabeligt samarbejde fører til et så vidtgående arbejde omkring et afgrænset kulturlandskabs historie lige fra istiden og frem til nutiden med blik ind i fremtiden. Alene af den grund fortjener projektet stor ros.

Dispositionen i bogen er meget entydig, lagt fra projektets start. I kapitel 2 beskrives de involverede fags metoder og kildemateriale samt holdning til den opstillede fælles hypotese. Det er et meget nyttigt kapitel, også betragtet som en generel introduktion til de pågældende fag. Heri redegøres også for grundlaget for fremstillingen af kortene i bogen, ligesom forskellige begreber her forklares indledningsvis.

I kapitel 3 gives ti forskellige horisontale snit over landskabets udseende lige fra 3500 f.Kr. til nutiden. De overskuelige kort over Ystad-området ledsages af beskrivelser af landskab, bebyggelse, arealudnyttelse og vegetation. Indtil vi i 1700-tallet får detaljeret samtidigt kartografisk kildemateriale, må landskabsrekonstruktionen nødvendigvis basere sig på kvalificerede gæt over landskabets udseende på baggrund af pollenanalyser, arkæologisk og – for historisk tid – skriftligt kildemateriale. Dette kapitel virker overskueligt til at få overblik over de forskellige trin i kulturlandskabets udvikling.

Forklaringer på udviklingen kan man få i det næste kapitel, kapitel 4, der med 164 sider udgør den største enhed i bogen. Kapitlet er firdelt i en meget detaljeret gennemgang af den vertikale landskabsudvikling i fire delområder, jævnt fordelt over hele Ystad-området. Her beskrives meget præcist og med vægt på forklaringer af den mere kortsigtede udvikling. Hver specialist har fået sit afsnit inden for hvert af de fire områder. Interessant er at iagttage, hvorledes de forskellige områders kulturlandskab artede sig forskelligt på samme tid, afhængigt af de naturgivne forudsætninger og den vægt, der lagdes herpå på forskellige tidspunkter. I nogle perioder var et område af central betydning, mens det til andre tider havde karakter af et marginalområde inden for hele Ystad-området. Det gælder f.eks. Köpinge-området i det

sydøstlige kystområde, der i forhistoriske perioder var af central betydning på grund af sin beliggenhed og sine lette jorder, mens det i historisk tid nærmest havde karakter af et marginalområde, der kun blev holdt åbent gennem græsning.

I kapitel 5 gennemgås i 13 afsnit mere tematisk nogle udvalgte problemstillinger for bogen, hvor der lægges vægt på en problemorienteret helhedspræsentation. For nogle discipliner er der tale om en meget langsigtet udvikling, f.eks. Gunilla Olssons om agroøkosystemer fra bondestenalder til nutid eller Sten Teschs bidrag om husudviklingen i bronze- og jernalder. Det afsluttes med et afsnit om landskabsøkologiske aspekter af langtidsudviklingen i kulturlandskabet.

I kapitel 6 diskuteres mere indgående og sammenhængende, hvad der var årsagen til udviklingen i kulturlandskabet, om det var miljømæssige eller samfundsskabte faktorer.

Endelig gennemgås i kapitel 7 visse aspekter af projektarbejdet, bl.a. en slags evaluering af det hidtidige samarbejde, mulige samarbejdsprojekter i fremtiden og projektets forhold til landskabs- og bygningsbevaring.

Ystadprojektet har muliggjort et meget bredspektret syn på kulturlandskabets udvikling og årsagerne hertil, hvor de enkelte fagdiscipliner har understøttet hinanden og i arbejdsprocessen er indgået i diskussion om tolkningen af resultater.

Det er også vidt forskellige discipliner med vidt forskelligt kildemateriale, der er bragt sammen inden for samme projektramme. Som det er fremgået, har pollenbotanikerne haft et afgørende ord i problemformuleringen med vægt på de lange linier og ekspansion/regressionsproblematikken. For dem ligger det lige for at lave en analyse af de brede linier i et landskabs udvikling og at undersøge

en vegetationssammensætning i kulturlandskabet. Nyt er, at den skal udmøntes i et konkret landskabsbillede og ikke blot i pollendiagrammer og andre grafiske fremstillinger af statistisk art. Men for arkæologer, der normalt arbejder inden for snævert afgrænsede fundlokalteter, der dog godt kan strække sig over flere perioder, er det at arbejde med helheder i kulturlandskabet relativt nyt. Selv om der er foretaget mange nye udgravninger og mange feltrekognosceringer i Ystad-området, så er konklusionerne dog afhængige af de gjorte fund. Jo flere der er gjort, jo større statistisk sandsynlighed er der for, at der er tale om et repræsentativt billede af en bebyggelsessituation. Men når det gælder socialstruktur, huskonstruktioner m.m., sidder man med tanken, om et nyt tilfældigt fund af en hustomt eller andet anlæg kan røkke en del ved det billede, som er opstillet. Som helhed må resultaterne af arkæologernes og pollenbotanikernes samarbejde dog vurderes som positivt, da uenigheder i tolkningen af den samme periode kan bruges til at se med nye øjne på resultaterne.

Desværre rummer syntesen af projektet en del gentagelser. At den samme udviklingsfase endevendes måske op til seks gange (i kapitel 3, fire gange i kapitel 4 og til sidst i de sammenfattende tematiseringer), gør værket meget lidt læseværdigt i sin helhed. Tilmed træder uenigheder i forfatterkollegiet tydeligt frem som følge af, at de forskellige specialister skriver om hver sit emne. Det gælder f.eks. i beskrivelsen af den sene bronzealder i Köpingsområdet, hvor arkæologen (Sten Tesch) hævder, at der er krise i området som følge af en overudnyttelse af græsningen, der fører til hededannelse (der sker ifølge pollendiagrammerne en voldsom reduktion af skoven til fordel for åbne græsarealer), mens vækstøkologen (Gunilla Olsson) modsat hævder, at der er tale om et

landbrug og en arealudnyttelse i balance, og ikke ser tegn på hede i pollenanalyserne. Ligeledes mener Tesch, at der er tale om brug af husdyrgødning, der fra stalden køres ud på de dyrkede marker, begrundet i dels det mere fugtige klima, dels de arkæologisk påviste stalde. Heri er Gunilla Olsson uenig. Det forekommer at være for stor uenighed i vurderingen af det samme materiale i samme værk!

I det konkluderende kapitel 6 laves en opdeling i syv perioder, der hver er karakteriseret ved at udgøre en økologisk enhed, og som begynder med en ekspansionsfase og slutter med en regressionsfase. Den første periode går op til ca. 3800 f.Kr. (senmesolitikum). Den var præget af, at jæger- og fiskersamfund havde slået sig ned ved kyst- og vandområder og ellers kun havde gjort meget lidt indhug i naturskoven. Den næste periode dækker frem til ca. 2200 f. Kr. (til begyndelsen af senneolitikum) og var karakteriseret ved landbrugets indførelse. I begyndelsen af perioden skete der åbninger i skoven, antagelig af klimatiske årsager, som fremmede agerbruget (svedjebrug med 30-50 års rotation), og som betød ekspansion af bebyggelsen ind i landet. Omkring 3300 f.Kr. koncentrerede bebyggelsen sig dog langs kysten igen, samtidig med at talrige stendysser opførtes, bl.a. for at markere territoriet. De marginale indlandsområder blev så måske brugt til græsning, mens der også skete en regenerering af skoven. Den tredje fase i udviklingen af kulturlandskabet strakte sig fra yngre stenalder til begyndelsen af yngre bronzealder (ca. 2200 – 1000 f.Kr.). Det var en periode uden de store drastiske ændringer, men med gradvise udvidelser af det dyrkede landskab (agre, græsningsarealer og stævnings-skove). Mod slutningen af ældre bronzealder ser der dog ud til at indtræde tilbageslag og koncentration af bebyggelse-

sen, som ellers koncentrerede sig i kystzonen. I den næste periode, fra yngre bronzealder til og med germansk jernalder (1000 f.Kr.-700 e.Kr.), skete der en afgørende åbning af kulturlandskabet. Skovlandskabet veg tilbage for et græsningslandskab med agerfelter indimellem. Samtidig skete der afgørende ting på det landbrugsmæssige felt: staldgødning brugtes på agermarker, vinterfodring praktiseredes (betyder store åbne engarealer med høslet), og der indførtes i århundrederne omkring Kristi fødsel et indmark-udmark system. Nærmere dateringer er ikke mulige, men rækkefølgen er som angivet her. Bebyggelsen spredte sig ind i landet og specialiserede sig også langs kysten, og der kan fra midten af yngre bronzealder konstateres større bygninger, antagelig stalde. I førromersk jernalder (omkring 200 f.Kr.) skete der tilsyneladende en udvidelse af antallet af bygninger og måske samarbejde mellem flere enheder. Det afløstes fra det 5. århundrede af en koncentration af bebyggelsen, antagelig samtidig med etablering af landsbyorganisationen. (Det er noget senere end man arkæologisk i Vest-Danmark kan sandsynliggøre landsbyinstitutionen fra førromersk jernalder, f.eks. i Hodde og Grøntoft). Samtidig med denne koncentration af bebyggelsen i flere faser skete der en udvidelse af skoven i de i forhold til bebyggelsen marginale områder. Den næste kulturlandskabsperiode går fra ca. 700 til 1800 og er karakteriseret ved udviklingen og konsolideringen af landsbybebyggelsen og det tilhørende vangebrugssystem. Vikingetiden begyndte med ekspansion både i bebyggelse og åbent kulturlandskab og konsolideredes derefter. Men internt i kulturlandskabet skete en fremvækst af godsstrukturer og bylandskab (Ystad). Mod slutningen af perioden skete der dog en overudnyttelse af vangebruget, således

at der opstod mangel på næringsstoffer, og der skete fældning af skoven. Den sjette periode strækker sig fra 1800 til 1950 og er karakteriseret ved en begyndende industrialisering af landbruget: Nye teknikker anvendes for at forøge udbyttet. Allerførst skete en opløsning af landsbybebyggelsen og en udvidelse af det dyrkede areal. I 1800-tallet steg også landbefolkningen, men siden stagnerede den og faldt. Samtidig blev kulturlandskabet gennem landbrugsproduktionen mere og mere afhængigt af det internationale marked, og den biologiske biodiversitet faldt. I den sidste periode, fra 1950 og frem, fuldbyrdes denne udvikling: kulturlandskabet er helt afhængig af Sveriges nationale landbrugspolitik, som er afhængig af beslutninger på det internationale marked.

Årsagerne bag denne langsigtede udvikling af de forskellige faser af kulturlandskabet er diskuteret i bogens konkluderende kapitel. De ses klart nok i samfundsmæssige forhold, dvs. menneskets påvirkning af landskabet, og ikke så meget i miljømæssige faktorer (klima, vandstand, jordbund eller træsammensætning) – ændringer her sker og påvirker omgivelserne over meget lang tid. Der lægges i bogen ikke vægt på, hvilken af faktorerne: befolkning, økonomi, teknologi og social organisation, der har størst betydning. De betragtes som gensidigt afhængige. Dog fremhæves, at et væsentligt element i udviklingen er tilgængeligheden af næringsstoffer i jorden. Det er samme faktor, som stod centralt placeret i historikeren Thorkild Kjærugaards omdiskuterede disputats *Den danske revolution*, her blot placeret i et langsigtet perspektiv og betydeligt mere underbygget. Denne multikausale forklaringsmodel lægger til gengæld helt klart vægten på udviklingen af landskabet på det menneskelige samfund, hvor landskabet kan betragtes som et spejlbillede heraf. Menneskets hand-

linger er også af stor betydning for udviklingen af fremtidens landskab og miljø. Heri er der for så vidt intet overraskende nyt, men det er nyt at få præsenteret en så grundig og langsigtet analyse heraf på et konkret afgrænset landskab.

Til slut i præsentationen af værket skal enkelte elementer omtales. Ud fra pollenanalyse og makrofossile fund konstateres f.eks. i Bjäresjö-området, at der i vikingetiden var en omfattende rugdyrkning, og at der som følge heraf sandsynligvis var treskiftebrug. Dette sammenholdes intetsteds i bogen med omtalen i Skånske Lov (kap. 189) om trevangsbrug og hegning for rug, som nærmest optræder som nyheder i lovtæksten. Skånske Lovs tilblivelse placeres almindeligvis i de første årtier af 1200-tallet, dog med mulighed for, at tidligere tekstoverleveringer er indarbejdet. Men det føles som en mangel, at disse lovtækster ikke er sammenholdt med de arkæologiske og pollenbotaniske udsagn på dette punkt. Selv om rugpollen er meget markante i sig selv i en pollenprøve, antages rug at være den dominerende afgrøde. Hvordan sædskiftet har været, bliver derfor kun gætværk.

Det har for en landbrugshistoriker været ganske inspirerende at læse de analyser, som især vækstøkologen Gunnilla Olsson har fremlagt. Hun har forsøgt på grundlag af viden om arealanvendelse (pollenanalyse, kort), antal bygninger og mennesker at beregne, hvad forbruget af fødevarer (både til dyr og mennesker) har været, og hvad produktionen nødvendigvis har måttet være, samt på grundlag heraf at lave beregninger over tilførslen af energi og begrænsninger heri. Forudsætningerne for beregningerne kan altid diskuteres, f.eks. husstandsstørrelse i stenalderen eller foldudbyttet i middelalderen, men Olsson har forsøgt at sætte sig ud over

denne usikkerhed og er nået frem til ganske interessante resultater, der udnytter det tværfaglige aspekt i hele projektet og trækker nogle langtidsperspektiver, der er ganske sigende. F.eks. søger hun at påvise, at der i sen bronzealder, hvor landskabet for alvor åbnede sig, må have været kreaturer i et antal, der overstiger næringsbehovet for de mennesker, der arkæologisk kan påvises, med fem gange. Det tyder således på en enorm overudnyttelse af ressourcerne. Enten har bronzealdermenneskene haft en enorm eksport af kreaturer, eller også er der fejl i beregningerne et eller andet sted. Men det kan så bruges til at komme videre i forskningen.

Det er også ganske tankevækkende, at beregninger viser, at produktionen af græs, hø og andre næringsstoffer på enge og overdrev før år 1800 sandsynligvis har været større end produktionen af korn på markerne. For at øge produktionen af korn udvidede man i 1700-tallet kornmarkerne på bekostning af enge og overdrev, men dermed skabte man ubalance i systemet: Der var ikke nok næringsstoffer. Det løstes først bl.a. med brug af kvælstofassimilerende planter som kløver. I vort eget århundrede fremtræder landbruget ganske klart som totalt afhængigt af tilførsel af næringsstoffer (kunstgødning) udefra. Hvor landskabet indtil for ca. 100 år siden har kunnet hvile lokalt i sig selv med næringsstoffer, har udefra kommende næringsstoffer nu helt erstattet de lokale, samtidig med at produktionen er blevet mangedoblet. Det har ført til problemer med udvaskning af kvælstoffer og pesticider samtidig med, at koncentrationen af brugene har betydet for store husdyrbesætninger med affalds/gødningsproblemer i forhold til jordstørrelsen. Olsson mener, at det kun kan løses ved at omlægge driften til at være i højere grad baseret på balance i næringsstofomsætningen.

Til allersidst skal de talrige kort og figurer i bogen omtales. Der er en meget fin vekselvirkning mellem tekst og figurer (det er næsten nødvendigt, da det er et meget stort tekstformat med 6600 typeenheder pr. side). Kortene i bogen er næsten et kapitel for sig selv. Der er tale om meget fine, håndtegnede og ofte håndkolorerede kort over kulturlandskabet på forskellige tidspunkter. De er meget informative, i passende målestok og meget overskuelige og sammenlignelige. Den moderne datateknik taget i betragtning er det nok sidste gang, vi oplever så stort et værk med så mange flotte håndtegnede farvekort. Som bilag i bogen er anbragt et økonomisk grundkort over 1700-tallets kulturlandskab i hele Ystad-området i 1:50.000. Blot en lille mangel til sidst: Der findes ikke et topografisk kort over Ystad-områdets udseende i dag. Der omtales i teksten mange lokaliteter, som man ikke har mulighed for at placere, f.eks. arkæologiske fund opkaldt efter den nærliggende gård.

Den omfattende litteraturliste skal også nævnes, både – som nævnt – over Ystadprojektets egne publikationer, men også over al den litteratur i Nord-europa, der har med kulturlandskabet at gøre. Blot har man ikke i alle tilfælde været konsekvent nok med at få de rette henvisninger i teksten til litteraturlisten; typisk er der tale om et forkert årstal i teksten.

Sammenfattende kan det siges, at vi med Ystadprojektet er nået langt videre med forskning i kulturlandskabets historie, især hvad angår de store sammenhænge. Al fremtidig forskning må på en eller anden måde forholde sig til Ystadprojektet. Bogens værdi ligger ikke i, at den vil blive læst som en samlet fremstilling, det er den alt for tung til; til gengæld åbner dens klare disposition op for, at enhver, der beskæftiger sig med kulturlandskabets historie, kan og bør søge det relevante afsnit i Ystadprojektet. Det gælder i høj grad også de lange perspektiver i kulturlandskabsudviklingen.

Med pen og blæk Gymnasiehistorie i Danmark og Sverige

Af Ning de Coninck-Smith

Skolen i Birkerød 1868-1993. Fragmenter af Birkerød Gymnasiums historie i 125 år. Redigeret af Erik Jørgensen. (Strandbergs Forlag, 1993). 256 s.

Nørre G. 1818-1993. Jubilæumsbog i anledningen af Nørre Gymnasiums 175 års jubilæum den 7. november 1993. Redigeret af Uffe Nielsen. (Otto B. Wroblewski, 1993). 155 s.

Christina Florin og Ulla Johansson: *»Där de härliga lagrarna gro...« Kultur, klass och kön i det svenska läroverket 1850-1914.* (Tidens Förlag, 1993). 333 s.

Skolehistorie er en gammel disciplin med mindst 100 år på bagen. En disciplin med rødderne dybt forankret i skolen og i sin vækst næret af lærerstan-